

Jacek Wysocki

Instytut Pamięci Narodowej, Oddział w Lublinie

Materiały dotyczące mniejszości ukraińskiej w zasobie archiwalnym Instytutu Pamięci Narodowej w Lublinie¹

Przystępując do przedstawienia materiałów archiwalnych dotyczących ukraińskiej mniejszości narodowej znajdujących się w archiwum lubelskiego oddziału IPN, należy mieć na uwadze, że nie występują w nim zespoły lub zbiory archiwalne obrazujące wyłącznie tę tematykę. Poszczególne materiały dotyczące ludności ukraińskiej można znaleźć niemal w każdej kategorii wytworzonej przez organa bezpieczeństwa dokumentacji. Szczególnie cenne są akta obrazujące działalność operacyjną, która obejmowała zarówno czynności sprawdzające wytypowanej osoby (sprawa operacyjnego sprawdzenia) zwanej figurantem lub grupy osób, którym nadawano określony kryptonim. Wyższym stopniem działań operacyjnych było rozpracowywanie (sprawa operacyjnego rozpracowania), do której używano różnego rodzaju inwigilacji (np. agentura, kontrola korespondencji, podsłuchy). W przypadku działalności zorganizowanej danej osoby lub grupy osób w określonym środowisku zakładano sprawę obiektową i nadawano jej kryptonim. Najczęściej figurantami sprawy obiektowej zajmowano się jednocześnie w ramach sprawy operacyjnego sprawdzenia i sprawy operacyjnego rozpracowania. Jeżeli osoba była zatrzymana w celu przedstawienia jej zarzutów popełnienia przestępstwa, dokumentację, w której znajdowały się materiały organów

¹ Artykuł jest rozszerzoną wersją referatu wygłoszonego na konferencji naukowej II Siedleckie Spotkania Archiwoznawcze pt. „Archiwa w Polsce: wczoraj – dziś – jutro. 100 lat archiwów państwowych”, Siedlce 14-15.02.2019 r.

bezpieczeństwa, więziennictwa, prokuratury i sądu, przekwalifikowano na akta operacyjno-śledcze. Pewną ilość dokumentacji dotyczącej mniejszości ukraińskiej można znaleźć w teczkach personalnych i pracy osób współpracujących z organami bezpieczeństwa oraz w dokumentacji o charakterze administracyjnym, w której znajdują się sprawozdania, plany, meldunki poszczególnych struktur aparatu bezpieczeństwa².

W pierwszym okresie działalności kształtującego się po wojnie w województwie lubelskim Urzędu Bezpieczeństwa najwięcej uwagi poświęcono osobom, które były czynnymi działaczami okupacyjnych komitetów ukraińskich. Po 1939 roku Ukraińcy w porównaniu z ludnością polską byli uprzywilejowaną grupą narodowościową, otrzymywali odmienne dowody osobiste, zgodę na działalność stowarzyszeń oświatowych, kulturalnych, początkowo zezwolono im na posiadanie aparatów radiowych, a nawet otrzymali większe przydziały żywności. W 1940 roku Niemcy powołali Ukraiński Centralny Komitet (UCK), mający swoje oddziały m.in. w Białej Podlaskiej, Chełmie, Włodawie, Hrubieszowie, Tomaszowie, Biłgoraju, Krasnymstawie, Puławach, Janowie, Radzyniu i Lublinie. UCK było nie tylko organizacją reprezentującą społeczność ukraińską wobec Niemców, ale też narzędziem w rękach nacjonalistów, zmierzających do usunięcia Polaków z części Lubelszczyzny. Prezes komitetu, Wołodymir Kubijowicz, przedstawił dwukrotnie w 1940 roku generalnemu gubernatorowi plan reorganizacji demograficznej Chełmszczyzny i Podlasia. Zakładano w nim wysiedlenie z wydzielonego wcześniej obszaru Polaków i Żydów oraz prowadzenie odpowiedniej polityki szkolnej i dotyczącej spraw wyznaniowych w celu przywrócenia świadomości narodowej spolonizowanym Ukraińcom³. Początkowo prace operacyjne UB wobec działaczy komitetów nie były do końca skoordy-

² M. Sobieraj, *Źródła do dziejów opozycji na Lubelszczyźnie w latach siedemdziesiątych XX w. w zbiorach lubelskiego oddziału IPN*, [w:] *Z archiwum IPN*, t. 1, red. B. Gronek, Warszawa 2005, s. 63-64; Szerzej o poszczególnych formach pracy operacyjnej aparatu bezpieczeństwa zob. np. A. Słabig, *Kwestia ukraińska w działalności Służby Bezpieczeństwa PRL. Dokumenty i materiały*, Warszawa 2016.

³ Z. Konieczny, *Zmiany demograficzne w południowo-wschodniej Polsce w latach 1939-1950*, Przemyśl 2002, s. 55; Cz. Partacz, K. Łada, *Polska wobec ukraińskich dążeń niepodległościowych w czasie II wojny światowej*, Toruń 2003, s. 109.

nowane, zmieniło się to w 1949 roku, kiedy założono sprawę obiektową o krypt. „RO 3”. Sprawa założona w PUBP w Tomaszowie, zgodnie z wytycznymi WUBP, szybko objęła inne urzędy bezpieczeństwa. Sprawa była skierowana przeciwko osobom wywodzącym się z mniejszości: rosyjskiej, białoruskiej, litewskiej i ukraińskiej, które podczas okupacji hitlerowskiej współpracowały z Niemcami, należąc do różnorodnych komitetów i formacji militarnych. W przypadku Ukraińców UB interesowało się przede wszystkim członkami Ukraińskiego Centralnego Komitetu⁴. W 1949 roku naczelnik Wydziału I Wojewódzkiego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego w Lublinie, por. Stanisław Mikita, nakazał podległym jednostkom odtworzenie struktur organizacyjnych, personalnych i terenu działalności komitetów⁵. Dzięki podjętym na szeroką skalę przedsięwzięciom do końca 1950 roku działaniami operacyjnymi objęto 640 figurantów, w tym 588 Ukraińców. UB udało się przez to uzyskać informacje o działaczach ukraińskich z okresu okupacji m.in. z Lublina, Lubartowa, Zahajek, Radzyna Podlaskiego, Międzyrzecza Podlaskiego, Biłgoraja, Krasnegostawu i Bereźnicy w powiecie hrubieszowskim⁶. Niektóre urzędy bezpieczeństwa ze względu na dużą liczbę rozpracowywanych osób zakładały odrębne rozpracowania obiektowe. W Biłgoraju założono dwie tego rodzaju sprawy, w 1951 (krypt. „Jastrzębie”) i w 1952 roku (krypt. „Jarzębina”). Podobnie było w PUBP w Radzynie, gdzie w 1953 roku

⁴ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Lublinie (dalej: AIPN Lu) 08/197, Raporty o wszczęciu rozpracowania obiektowego krypt. „RO-3” w PUBP w Tomaszowie, 14 XII 1949 r., k. 10; AIPN Lu 043/31, Sprawozdanie dotyczące rozpracowania obiektowego „RO-3” za okres od 3 IX do 5 X 1950 r., 5 X 1950 r., k. 100.

⁵ AIPN Lu 08/120, Pismo naczelnika Wydziału I WUBP w Lublinie S. Mikity do PUBP w Lubartowie, 1949 r., b. d. d., k. 17.

⁶ AIPN Lu 043/31, Sprawozdanie dotyczące rozpracowania obiektowego „RO-3” od 3 IX do 5 X 1950 r., 5 X 1950 r., k. 100; AIPN Lu 010/824, Postanowienie o założeniu sprawy ewidencyjno-obszernościowej dotyczącej Pamfila Łobaczewskiego, 16 VIII 1955 r., k. 6; AIPN Lu 035/52, Raport okresowy Wydziału I WUBP w Lublinie za okres od 25 I do 25 II 1950 r., k. 194; AIPN Lu 08/179 t. 2, Sprawozdanie po linii rozpracowania obiektowego „RO-3” za miesiąc I 1955 r. PUBP Radzyń, 29 I 1955 r., k. 18; AIPN Lu 043/31, Pismo Wydziału III WUBP do MBP w Warszawie, 6 II 1951 r., k. 94-95; AIPN Lu 043/31, Raport okresowy Referatu I PUBP w Biłgoraju, 24 I 1950 r., k. 1; AIPN Lu 08/66, Wniosek PUBP w Krasnymstawie dotyczące rozpracowania obiektowego „RO-3”, 15 IX 1955 r., k. 1-3; AIPN Lu 035/52 Raport okresowy Wydziału I WUBP za okres od 25 XII 1949 r. do 26 I 1950 r., k. 4.

przystąpiono do realizacji zamierzonych przedsięwzięć operacyjnych w ramach sprawy o krypt. „Niewinni”, w której wystąpiło ponad 200 figurantów⁷. Tego rodzaju sprawy założono także w połowie 1952 roku we Włodawie (krypt. „Wschód”), Chełmie (krypt. „Rój”) i Kraśniku (krypt. „Rasa”)⁸. Ze znajdujących się w archiwum IPN w Lublinie materiałów wynika, że znaczna część Ukraińców zaangażowanych w działalność UCK wyjechała do USRR podczas przeprowadzonej w latach 1944-1946 akcji wysiedleńczej, a część uciekła z wycofującymi się oddziałami niemieckimi na zachód Europy. Przykładowo, UB ustaliło, że z 17 osobowego komitetu ukraińskiego w Lubartowie tylko jeden z nich, miejscowy adwokat, zamieszkiwał nadal w tej miejscowości. Wyniki inwigilacji prowadzonej przez informatorów o ps. „Lis” i „Partyzant” nie wykazały, ażeby prowadził on po wojnie działalność wymierzoną przeciwko władzom⁹.

Kolejną kwestią związaną ze współpracą Ukraińców z niemieckim okupantem przedstawiają materiały dotyczące tzw. Ukraińskiego Legionu Samoobrony. W zasobie archiwalnym lubelskiego oddziału IPN znajdują się dwa tomy akt sprawy obiektowej związanej z działalnością tej formacji. Wynika z nich, że Ukraiński Legion Samoobrony powstał w 1943 roku we wsi Pohojce koło Łucka z inspiracji przywódcy Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów Andrija Melnyka. Organizatorem i pierwszym dowódcą legionu podporządkowanego Niemcom był płk Mikołaj Sołtys. Wiosną 1944 roku legion skierowano do Generalnego Gubernatorstwa, w rejon Hrubieszowa, a potem do Miechowa koło Krakowa, gdzie wspólnie z SS przeprowadzał akcje karne przeciwko ludności pol-

⁷ AIPN Lu, 047/40, Wykaz figurantów rozpracowania obiektowego krypt. „Jastrzębie”, 5 IX 1951 r., k. 68-69; AIPN Lu, 047/40, Raport o przebiegu rozpracowania obiektowego krypt. „Jarzębina”, 3 III 1952 r., k.37; AIPN Lu, 08/179 t. 1, Postanowienie o wszczęciu rozpracowania obiektowego krypt. „Niewinni” PUBP w Radzyniu, 18 VIII 1953 r., k. 34-49.

⁸ AIPN Lu 043/92, Sprawozdanie – „Wroga działalność nacjonalistyczna mniejszości narodowej” kierownika Referatu II Wydziału III WUBP w Lublinie do naczelnika Wydziału III WUBP w Lublinie, 11 VII 1952 r., k. 47; AIPN Lu, 043/33, Wykaz podziału pracy poszczególnych sekcji Wydziału III WUBP w Lublinie, 1952 r., b. d. d., k. 311-313.

⁹ AIPN Lu 08/120, Raport z przebiegu rozpracowania obiektowego „RO 3” w Lubartowie, 23 II 1950 r., k. 33-23; AIPN Lu 08/120, Raport z przebiegu rozpracowania obiektowego „RO 3” w Lubartowie, 29 III 1950 r., k. 24.

skiej. Na początku 1945 roku legion przetransportowano do Austrii i Jugosławii. Tam włączono go do Dywizji SS „Galizien”, z którą uczestniczył w walkach przeciwko partyzantom jugosłowiańskim. Stosunkowo późno, bo dopiero w 1968 roku, polskie MSW we współpracy z prokuraturą USRR zajęło się zbrodniami popełnionymi przez legion¹⁰. Dotyczyły one m.in. śmierci 50 osób we wsi Pohojce, w okolicy Hrubieszowa, w Lipowcu i Moroczynie oraz w koloniach Ameryka, Łaskowa, Smoligów i Marysin. Zbieraniem materiałów na temat przestępstw popełnionych koło Hrubieszowa w 1944 roku zajęła się Komenda Wojewódzka MO ds. Służby Bezpieczeństwa w Lublinie. W zakrojonych na szeroką skalę przedsięwzięciach zwrócono się o pomoc m.in. do bezpośrednich świadków zdarzeń, do instytucji w rodzaju Muzeum na Majdanku, Zarządu Powiatowego PCK w Hrubieszowie, Wojewódzkiego Komitetu ZSL, Wojewódzkiego Archiwum Państwowego w Lublinie, urzędów gminnych, Instytutu Historii PAN i UMCS. W zachowanych aktach sprawy znajdują się odpowiedzi udzielone przez te instytucje. Na uwagę zasługują wypisy meldunków sytuacyjnych policji porządkowej dystryktu lubelskiego za marzec 1944 roku dotyczących zwalczania ruchu oporu przez jednostki SS Hauptsturmführera Assmura, sporządzone przez WAP w Lublinie, oraz odpisy listy członków Ukraińskiego Legionu Samoobrony¹¹. Ponadto interesujące są materiały związane z działalnością oddziału partyzanckiego Batalionów Chłopskich Stanisława Basaja, który walczył w tym czasie z legionem. Informacji dotyczących oddziału dostarczył w przedstawionej naukowej opinii Zygmunt Mańkowski, adiunkt z UMCS, oraz Zarząd Okręgu ZBoWiD w Lublinie, który przedstawił pisemne materiały i fotografie Basaja¹². Wartość dowodową w sprawie zbrodni legionu stanowią również protokoły przesłuchań

¹⁰ AIPN Lu 08/303 t. 2, Pismo MSW do KWMO ds. SB w Lublinie, 29 VII 1968 r., k. 4.

¹¹ AIPN Lu 08/303 t. 2, Pismo WAP w Lublinie do KWMO ds. SB, 14 IX 1968 r., k. 30-32; IPN Lu, 08/303 t. 1, Pismo WAP w Lublinie do Miejskiej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich, 17 VI 1970 r., k. 296-316.

¹² AIPN Lu 08/303 t. 2, Pismo KWMO ds. SB do Biura Śledczego, 18 XI 1968 r., k. 117-121

świadków z lat 1968-1969¹³. W 1973 roku Służba Bezpieczeństwa w Hrubieszowie zaczęła także czynności operacyjne w sprawie operacyjnego sprawdzenia o krypt. „Posterunek”. Głównym zadaniem było zebranie materiałów dotyczących 48 mordów popełnionych na ludności polskiej z okresu 1940-1944 przez policjantów ukraińskich z posterunku policji w Uchaniach w powiecie tomaszowskim. W wyniku podjętych czynności udało się ustalić, że tylko jeden z nich był w 1964 roku sądzony i skazany na karę śmierci za popełnione przestępstwa. Dzięki współpracy z organami bezpieczeństwa USRR udało się ustalić, że dwóch innych policjantów zamieszkiwało w ZSRR. W związku z tym, że pozostali poszukiwani policjanci znajdowali się poza granicami PRL, w 1974 roku sprawę zakończono i złożono do archiwum¹⁴.

Kolejne materiały dotyczące Ukraińców z okresu okupacji znajdują się w dokumentacji przedstawiającej zbrodnie na ludności polskiej popełnione na Wołyniu w 1943 roku. Są to m.in. relacje świadków wraz z załączonymi fotografiami zamordowanych osób narodowości polskiej z miejscowości Witoldów i Wygranka z terenu powiatu wołyńskiego¹⁵.

Do szczególnie cennych materiałów źródłowych, jakie znajdują się w zasobie archiwalnym oddziału IPN w Lublinie, można zaliczyć dokumentację dotyczącą Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów – Ukraińskiej Powstańczej Armii. Z jednej strony mamy w tym przypadku do czynienia z aktami przedstawiającymi działalność tej organizacji w latach 1943-1947, z drugiej materiały przedstawiające powojenną inwigilację środowiska związanego wcześniej z podziemiem ukraińskim. Organa bezpieczeństwa prowadziły w tym zakresie działania operacyjne do lat siedemdziesiątych, w polu ich zainteresowania były również osoby po-

¹³ AIPN Lu 08/303 t. 1, Protokoły przesłuchań świadków w KPMO ds. SB w Hrubieszowie od IX 1968 do II 1969 r., k. 1-195.

¹⁴ AIPN Lu, 020/117, Wniosek o wszczęcie sprawy operacyjnego sprawdzenia „Posterunek” KPMO ds. SB w Hrubieszowie, 4 XII 1973 r., k. 8; AIPN Lu, 020/117 Wniosek o zakończenie prowadzenia sprawy operacyjnego sprawdzenia „Posterunek” KPMO ds. SB w Hrubieszowie, 27 XI 1974 r., k. 51-51 v.

¹⁵ AIPN Lu 08/323, Notatka I z-cy komendanta wojewódzkiego MO ds. SB w Lublinie płk. M. Mozgawy, 29 VIII 1969 r., k. 1-2; AIPN Lu 08/323, Oświadczenie H. Szymaszczyk, 9 V 1969 r., k. 14-16; AIPN Lu 08/323, Oświadczenie F. Jarugi, 11 VI 1969 r., k. 23-25.

dejrzowane o utrzymywanie kontaktów z ukraińskimi ośrodkami emigracyjnymi wywodzącymi się z OUN. Istotne znaczenie dla poznania funkcjonowania podziemia ukraińskiego i późniejszą jego inwigilację mają 12-tomowe akta sprawy operacyjnej dotyczące OUN-UPA w województwie lubelskim (sygn. IPN Lu 08/260) oraz materiały dotyczące tej organizacji w powiecie Tomaszów Lubelski (sygn. IPN Lu 08/189), Włodawa (sygn. IPN Lu 08/205), Hrubieszów (sygn. IPN Lu 08/289) oraz poszczególne teczki zagadnieniowe, służące aparatowi bezpieczeństwa do usystematyzowania materiałów dotyczących tej tematyki. Na podstawie analizy powyższych i podobnych akt można ustalić stosunkowo kompletny przebieg działalności i likwidacji OUN-UPA na terenie Lubelszczyzny.

Z dokumentacji znajdującej się w archiwum oddziału lubelskiego IPN wynika, że dla UB nadal istniało potencjalne zagrożenie odbudowy struktur UPA. W związku z tym poddano szczególnej kontroli Ukraińców zamieszkałych w Polsce, ponieważ uważano, że mogą oni stanowić bazę dla działalności OUN-UPA i wywodzących się z niej ukraińskich ośrodków emigracyjnych. W celu przeciwdziałaniu tym zagrożeniom w czasie akcji „Wisła” rozpoczęto działania mające na celu werbowanie agentury wśród Ukraińców¹⁶. Podczas tych operacji zalecano wykorzystywanie różnorodnych czynników, przede wszystkim zastraszania i załamania psychicznego spowodowanego akcją, trudnej sytuacji materialnej wysiedlonych, antagonizmów rodzinnych i sąsiedzkich. W celu większej kontroli część Ukraińców podzielono na trzy grupy (A, B, C), odpowiadające ich politycznym i społecznym postawom¹⁷. Pod koniec lat 40., w celu prowadzenia bardziej skutecznej pracy operacyjnej w Wydziale I Departamentu III MBP Ukraińców podzielono na grupy, biorąc pod uwagę ich miejsce pochodzenia oraz strukturę OUN-UPA na terenie

¹⁶ H. Balbus, *„Okno na świat”. Formy antykomunistycznej działalności Ukraińców w Polsce południowo-zachodniej na tle kontrakcji Urzędu Bezpieczeństwa (1945–1954)*, [w:] *Służby Bezpieczeństwa Polski i Czechosłowacji wobec Ukraińców (1945–1989). Z warsztatów badawczych*, red. G. Motyka, Warszawa 2005, s. 64–65.

Polski. Do grupy pierwszej włączono Ukraińców z województw rzeszowskiego i krakowskiego, należących do I Okręgu OUN, do drugiej – z województwa lubelskiego (III Okręg OUN)¹⁸. Wpłynęło to na stopniowe zwiększenie efektywności działalności UB, także w województwie lubelskim. W marcu 1949 roku naczelnik Wydziału III WUBP w Lublinie, kpt. Stanisław Majewski, nakazał przedstawienie jednostkom podrzędnym planów dotyczących przedsięwzięć związanych ze środowiskiem ukraińskim zamieszkałym w województwie¹⁹. Najważniejsze działania operacyjne dotyczyły rozpracowywania członków UPA, którzy uniknęli aresztowania, oraz ich współpracowników. Jesienią 1951 roku funkcjonariusze PUBP we Włodawie przystąpili do rozpracowania obiektowego pod krypt. „Krzewy”. Według informacji UB 18 członków i współpracowników UPA zamieszkiwało gminy: Ślawatycze, Krzywowierzba, Wołoskowola, Sobibór, Włodawa i Romanów. Drugiej sprawie, założonej przeciwko 12 współpracownikom UPA i AK-WiN (oddziały „Jastrzębia” i „Żelaznego”) w powiecie Włodawa, nadano krypt. „Złoczyńcy”²⁰. W Białej Podlaskiej, gdzie tamtejsze UB nie prowadziło inwigilacji współpracowników i członków UPA, rozpoczęto 5 marca 1952 roku rozpracowanie obiektowe o krypt. „Kasztany”²¹. W PUBP w Hrubieszowie od 1951 roku prowadzono sprawę rozpracowania obiektowego o krypt. „Lwów”. Wśród rozpracowywanych w sprawie osób był m. in. Grzegorz Marhła ps. „Bir”, referent gospodarczy III Okręgu OUN-UPA²². W poło-

¹⁷ A. Łach, *Osadnictwo ludności ukraińskiej na Ziemiach Odzyskanych po II wojnie światowej*, [w:] *Akcja „Wisła” na tle stosunków polsko-ukraińskich w XX w.*, red. J. Faryś, J. Jekiel, Szczecin 1999, s. 161.

¹⁸ T. Balbus, dz. cyt., s. 66.

¹⁹ AIPN Lu 08/260 t. 1, Pismo naczelnika Wydziału III WUBP w Lublinie do szefów powiatowych urzędów bezpieczeństwa publicznego w Biłgoraju, Tomaszowie, Hrubieszowie, Zamościu, Chełmie, Włodawie i Białej Podlaskiej, 2 III 1949 r., k. 88; AIPN Lu 32/24, Pismo PUBP w Hrubieszowie do WUBP w Lublinie, 27 IV 1949 r., k. 29.

²⁰ IPN Lu 08/260 t. 5, Raport o wszczęciu rozpracowania obiektowego krypt. „Krzewy”, 20 IX 1951 r., k. 133; AIPN Lu 08/205 t. 1, Postanowienie o wszczęciu rozpracowania obiektowego krypt. „Złoczyńcy”, 10 IX 1951 r., k. 249.

²¹ AIPN Lu 08/260 t. 5, Postanowienie o wszczęciu rozpracowania obiektowego krypt. „Kasztany”, 5 III 1952 r., k. 157.

²² AIPN Lu 08/260 t. 5, Raport o przebiegu rozpracowania obiektowego OUN-UPA krypt. „Lwów”, 13 XI 1951 r., k. 136.

wie 1951 roku w Tomaszowie Lubelskim UB wszczęło rozpracowanie środowiska wywodzącego się z OUN-UPA pod krypt. „Dęby”. Według uzyskanych informacji członkowie i współpracownicy tej organizacji zamieszkiwali gminę Lubycza Królewska (13 osób), Tarnoszyn (7 osób) i Jarczów (6 osób). W następnym roku przystąpiono do odrębnego rozpracowania o krypt. „Niedobitki” członków V rejonu UPA „Zuryby” z terenu Lubycza Królewska. Wśród poszukiwanych osób znalazł się Wasyl Onyszkiewicz, ps. „Hrom”, dowódca kuszcu lubyckiego²³.

Istotną rolę w badaniach ukraińskiego podziemia odgrywają akta Wojskowego Sądu Rejonowego działającego w latach 1946-1955. Jego kompetencji podlegały osoby cywilne oskarżone o przestępstwa polityczne oraz znajdujący się w strukturze Ministerstwa Publicznego funkcjonariusze UB, MO, Służby Więziennej i żołnierze Korpusu Bezpieczeństwa Wewnętrznego²⁴. Obejmują one m.in. akta spraw członków i sympatyków OUN-UPA oraz Ukraińców współpracujących z niemieckim okupantem. Część z nich była skazana na karę pozbawienia wolności, którą odbywała w więzieniu na Zamku w Lublinie. W zasobie oddziału lubelskiego IPN znajdują się Księgi Więzienia z lat 1944-1954, w których można znaleźć informacje o przebywających z w nim osobach narodowości ukraińskiej. Wiele interesujących materiałów na temat współpracy Ukraińców z Niemcami podczas okupacji oraz działalności antypolskiej można znaleźć w materiałach Sądu Okręgowego w Lublinie i Zamościu. Istotną rolę pełnią także materiały „poprzedniczki” IPN, Okręgowej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu oraz akta pionu śledczego Instytutu, które w miarę kończenia spraw są przekazywane do archiwum i są cennym źródłem do badania przestępstw popełnionych

²³ AIPN Lu 018/66 t. 1, Raport o wszczęciu rozpracowania obiektowego dotyczące organizacji OUN-UPA krypt. „Dęby” w PUBP Tomaszów Lub., 14 IX 1951 r., k. 158; AIPN Lu 043/33, Sprawozdanie z pracy Wydziału III WUBP od 1 VII do 31 VII 1952 r., 11 VIII 1952 r., k. 152; AIPN Lu 043/92, Sprawozdanie „Wroga działalność nacjonalistycznej mniejszości ukraińskiej” Referatu II Wydziału III WUBP w Lublinie, 9 VIII 1952 r., k. 51.

²⁴ R. Leśkiewicz, *Wojskowy Sąd Rejonowy w Poznaniu (1946-1955). Organizacja, funkcjonowanie, procesy archiwizacyjne*, Warszawa-Poznań 2009, s. 76.

przez nacjonalistów ukraińskich wobec ludności polskiej²⁵. W zasobie archiwalnym znajdują się również akta osobowe funkcjonariuszy organów bezpieczeństwa. Wśród nich są osoby narodowości ukraińskiej, które zajmowały ważne stanowiska szczególnie w początkowym okresie organizowania Urzędu Bezpieczeństwa na terenie Lubelszczyzny²⁶.

Kolejne zagadnienie, które można zobrazować na podstawie dokumentacji znajdującej w zasobie archiwalnym IPN w Lublinie, dotyczy powrotów ludności wysiedlonej w ramach akcji „Wisła” w 1947 r. Zainteresowanie UB tym nasilającym się zjawiskiem wynikało z obawy przed odbudową struktur OUN-UPA i rozwojem nacjonalizmu ukraińskiego. Już w sierpniu 1947 roku, kiedy powroty dotyczyły tylko pojedynczych osób, zastępca szefa WUBP w Lublinie, kpt. Jana Gorlinkowski wydał zarządzenie nr 16, w którym nakazał wzmocnić czujność na terenach wysiedlonych, werbowanie agentury i uaktywnienie informatorów, których wcześniej pozyskano. Powracający Ukraińcy mieli być aresztowani i osadzeni w obozie w Jaworznie²⁷. Z czasem, wobec masowości powrotów, ograniczano się do powtórnych wysiedleń, a później do obserwacji powracającej ludności. W marcu 1952 roku Referat III PUBP we Włodawie sporządził 307 charakterystyk powracających osób w celu wydania decyzji o ponownym wysiedleniu. Znaczna część powracających Ukraińców wstępowała do spółdzielni lub zatrzymywała się u krewnych lub sąsia-

²⁵ W okresie swojej wcześniejszej działalności ewoluowała zarówno sama nazwa Komisji jak i zakres prowadzonych przez nią prac. W przypadku nazwy – od Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w latach 1945-1949 poprzez Komisję Badania Zbrodni Hitlerowskich i Komisję Badania Zbrodni Hitlerowskich – Instytut Pamięci Narodowej z lat 1964-1991, aż po nadaną w wyniku wprowadzenia ustawy z dnia 4 kwietnia 1991 nazwę Komisja Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu – Instytut Pamięci Narodowej. W okresie 1991-1991 rozszerzono całokształt działalności na zbrodnie popełnione w latach 1945-1956 przez polski i sowiecki aparat bezpieczeństwa oraz zbrodnie popełnione w latach 1939-1945 na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej przez okupantów niemieckiego i sowieckiego oraz nacjonalistów ukraińskich. Wszystko to przejął powołany ustawą z 18 grudnia 1998 roku IPN-KŚZpNP, którego zakres działalności rozszerzono na lata 1939-1989; A. Gałań, *Okręgowa Komisja Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Lublinie 1944-1999*, Lublin 2010, s. 11.

²⁶ Szerzej o tym zagadnieniu zob. np. *Rok pierwszy – powstanie i działalność aparatu bezpieczeństwa publicznego na Lubelszczyźnie (lipiec 1944–czerwiec 1945)*, przew. zespołu S. Poleszak, Warszawa 2004; J. Wysocki, *Ukraińcy na Lubelszczyźnie w latach 1944-1989*, Lublin 2011.

²⁷ AIPN Lu 08/260 t.2, Zarządzenie nr 16 z-cy WUBP w Lublinie kpt. J. Gorlinkowskiego, 28 VII 1947 r., k. 133.

dów i czyniła starania o odzyskanie gospodarstw²⁸. Sprawa powrotów przyniosła wzrost antagonizmów pomiędzy ludnością polską i ukraińską, wszystkie takie przypadki były uważnie śledzone przez funkcjonariuszy UB. Szczególnie uważnie obserwowano Ukraińców, którzy domagali się rewindykacji lasów. Większość powracających do województwa Ukraińców, których liczbę oceniono na 14 tys. osób (ponad 3,5 tys. rodzin), otrzymała zwrot gospodarstw, ale nie gruntów leśnych, przejętych na podstawie dekretu z 27 lipca 1949 roku na rzecz Skarbu Państwa. Po 1956 roku Ukraińcy masowo składali podania i zbiorowe petycje w tej sprawie do władz administracyjnych i instancji partyjnych. Ze względu na brak efektów tych przedsięwzięć organa bezpieczeństwa odnotowywały przypadki gróźb Ukraińców, dotyczące bojkotowania obowiązków wobec państwa. Problem ten poruszano też na zebraniach wiejskich. Ostro krytykowano tam sytuację panującą w niektórych miejscowościach, gdzie niektóre osoby, które z różnych przyczyn uniknęły wysiedlenia, posiadały lasy, w przeciwieństwie do powracających, którzy nie mogli odzyskać swojej własności. Na zebraniu w Horostycie jeden z Ukraińców, któremu nie zwrócono lasu, na znak protestu wystąpił z partii, a w miejscowości Krasówka w powiecie włodawskim zdesperowani Ukraińcy uznali brak możliwości odzyskania lasów za przejaw dyskryminacji narodowościowej władz. W tym przypadku najbardziej zaangażowanymi uczestnikami zebrania zainteresowali się funkcjonariusze Służby Bezpieczeństwa, którzy przeprowadzili z nimi rozmowy „wyjaśniająco – ostrzegawcze”. Podobne działania nie zniechęciły Ukraińców do dalszych starań o zwrot swojej własności, w latach 1971-72 tylko z powiatu włodawskiego i białkopodlaskiego do władz administracyjnych wpłynęło 99 podań w tej sprawie²⁹.

Jednak nadal największym zainteresowaniem aparatu bezpieczeństwa cieszyły się osoby w przeszłości związane z ukraińskim podziemiem. Wśród wielu tego rodzaju spraw znajduje się m.in. dokumenta-

²⁸ AIPN Lu 037/50, Pismo Referatu III PUBP we Włodawie do WUBP w Lublinie, 4 III 1952 r., k. 13.

²⁹ AIPN Lu 043/100, Pismo I zastępcy komendanta powiatowego MO ds. SB we Włodawie do KWMO ds. SB w Lublinie, 24 VIII 1968 r., k. 175-177.

cja SB w Parczewie. Wynikało to z faktu powstania w 1955 roku powiatu parczewskiego, do którego włączono zachodnią część dotychczasowego powiatu radzyńskiego oraz wschodnią część powiatu włodawskiego, gdzie znajdowały się wsie zamieszkałe przez Ukraińców: Kodeniec, Lubiczyn, Pachola, Wyhalewie, Uhnin i Nietiachy³⁰. SB z tego terenu, podobnie jak wcześniej SB z Włodawy, było nadal zainteresowane członkami i współpracownikami UPA, którzy uciekli na Zachód, w szczególności J. Szamrukiem, M. Bonderukiem, A. Iwaniukiem³¹. W tym celu w 1962 roku założono teczkę zagadnieniową o krypt. „Banderowcy”, w ramach której prowadzono sprawy operacyjnego sprawdzenia „Uciekinierzy”, „Janet” i „Andrzej”³². Podobnie jak na innym terenie, SB interesowały kontakty zagraniczne z ukraińskimi ośrodkami emigracyjnymi na Zachodzie, z których, według posiadanych danych, najważniejszą rolę odgrywały: Ukraińska Rada Narodowa (URN), pretendująca do roli emigracyjnego parlamentu, Zagraniczne Jednostki UN, na czele z Banderą, wydające „Szlach Peremohy”, OUN(s) Melnyka i Ukraińska Główna Wyzwoleńcza Rada (UHWR) pod kierownictwem Mikołaja Łebedzia³³. Pomimo podejmowanej na dużą skalę działalności operacyjnej SB nie uzyskało większych efektów. W związku z tym w 1972 roku zastępca komendanta powiatowego MO ds. SB w Parczewie J. Pachuta podjął decyzję o złożeniu do archiwum teczek zagadnieniowej o krypt. „Bande-

³⁰ AIPN Lu 018/26, Kontrwywiadowcza charakterystyka po zagadnieniu nacjonalizmu ukraińskiego z terenu powiatu Parczew Referatu SB w Parczewie, 27 IX 1958 r., k. 8.

³¹ AIPN Lu 018/26, Kontrwywiadowcza charakterystyka po zagadnieniu nacjonalizmu ukraińskiego z terenu powiatu Parczew Referatu SB w Parczewie, 20 IX 1965 r., k. 12v-14.

³² AIPN Lu 018/26, Postanowienie o założeniu teczek zagadnieniowej dotyczącej nacjonalizmu ukraińskiego Referatu SB w Parczewie, 16 V 1962 r., k. 5; AIPN Lu 018/26 Plan pracy dotyczący nacjonalizmu KPMO ds. SB w Parczewie, 24 VIII 1963 r., k. 172-172v; AIPN Lu 018/26, Wniosek o zaniechanie prowadzenia sprawy o krypt. „Andrzej” Referatu SB w Parczewie, 25 II 1965 r., k. 126; AIPN Lu 018/26, Raport o zarejestrowaniu w ewidencji operacyjnej J. Rabczewskiego KWMO ds. SB w Parczewie, 2 III 1961 r., k. 87; AIPN Lu 018/26, Wyciąg z doniesienia TW „Murawski”, 5 IV 1966, k. 111; AIPN Lu 018/26, Wyciąg z doniesienia TW „Wacław”, 27 I 1970 r., k. 125.

³³ AIPN Lu 018/26, Informacja dotycząca działalności politycznej emigracyjnych ośrodków ukraińskich KP MO ds. SB w Parczewie, 9 XII 1957 r., k. 250-252.

rowcy”³⁴. Jednym z ciekawszych dokumentów z tego okresu jest raport na temat sytuacji ludności ukraińskiej, który przedstawił zastępca komendanta wojewódzkiego MO ds. SB w Lublinie, płk Mikołaj Mozgawa. Wynikało z niego, że w województwie lubelskim zamieszkiwało w tym czasie ponad 33 tys. Ukraińców, z których 10% należało do PZPR (w powiecie włodawskim współczynnik ten oceniono na 25%). Wśród Ukraińców zamieszkałych na tym terenie znalazło się 210 byłych działaczy nacjonalistycznych, członków UPA, żołnierzy SS „Galizien” i policjantów ukraińskich z okresu okupacji, z czego 21 osób zajmowało wrogą postawę wobec polityki władz. O podobne poglądy posądzano 40 osób „bez przeszłości” politycznej. Zdaniem Mozgawy niebezpieczne zjawiska dla panującego systemu wynikały z działalności emigracyjnych ukraińskich ośrodków nacjonalistycznych. W 1972 roku odbył się IV Zjazd OUN w RFN, po którym przesłano do pojedynczych osób i Ukraińskiego Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego w Lublinie materiały propagandowe, szybko skonfiskowane przez SB. Funkcjonariusze aparatu bezpieczeństwa na bieżąco śledzili pobyt w Lublinie Michała Maruńczaka, członka kolegium redakcyjnego organu OUN „Ukraiński Samostijnik”, wydawanego w Monachium, który zbierał informacje dotyczące sytuacji ludności ukraińskiej w Polsce oraz krytycznie oceniał pojawiające się na ten temat publikacje. SB ponadto ustaliło, że 68 osób narodowości ukraińskiej zamieszkałych na terenie województwa utrzymywało korespondencję zagraniczną z osobami zamieszkałymi za granicą, z czego 19 zasługiwało na zainteresowanie operacyjne³⁵.

W archiwum lubelskiego oddziału IPN znajdują się również materiały dotyczące jedynej legalnie działającej od 1956 roku w Polsce organizacji ukraińskiej – Ukraińskiego Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego. Największą wartość w tym względzie stanowią akta sprawy obiektowej o krypt. „Towarzystwo” (sygn. IPN Lu 018/128) dotyczące funkcjonowania tej organizacji w Lublinie w latach 1971-1975. Zarząd Wojewódzki

³⁴ AIPN Lu 018/26, Wniosek o zaniechanie prowadzenia teczki zagadnieniowej krypt. „Banderowcy” KPMO ds. SB w Parczewie, 20 IX 1972 r., k. 331-332.

³⁵ AIPN Lu 018/128 t. 1, Pismo I zastępcy komendanta wojewódzkiego MO ds. SB w Lublinie do I sekretarza KW PZPR w Lublinie, 8 XI 1972 r., k. 106-118.

UTSK w Lublinie powstał w 1957 roku, jego przewodniczącym został znany działacz partyjny Mikołaj Korolko. Nowo powstała organizacja szybko znalazła się w orbicie zainteresowania SB, co odzwierciedlają zachowane w lubelskim oddziale IPN materiały. SB początkowo interesowało się głównie niektórymi członkami towarzystwa, powiązanymi wcześniej z komitetami nacjonalistycznymi z okresu wojny, oraz członkami i współpracownikami OUN-UPA. Wiadomości na temat sytuacji panującej w UTSK dostarczali związani z organizacją informatorzy. Niektórzy z nich byli wykorzystywani już wcześniej, często werbowani do sieci agenturalnej na podstawie kompromitujących materiałów w postaci przynależności do komitetów ukraińskich lub OUN-UPA. W województwie lubelskim, gdzie na stałe utrwały się struktury UTSK tylko w Lublinie i Hrebennem, sytuacja nie odbiegała od rzeczywistości panującej pod tym względem w innych regionach. Wśród wielu spraw prowadzonych przez Służbę Bezpieczeństwa, związanych z funkcjonowaniem UTSK, była sprawa o krypt. „Pająki”. Głównym figurantem prowadzonej sprawy, oprócz członków UTSK Bogdana Darwaja i Michała Łesiowa, był Roman Szparluk. Byli oni oskarżeni o nacjonalistyczną działalność wśród młodzieży ukraińskiej. Według uzyskanych doniesień, m.in. przez agenta „Kozara”, pierwszy z nich, opracowywany przez Wydział III Departamentu III MSW, w 1954 roku był współzałożycielem grupy „Komitet Wyzwolenia Ukrainy”, którego podstawowym zadaniem było prowadzenie działalności w środowisku akademickim³⁶. Do maja 1957 roku Darwaj był aktywnym uczestnikiem zebrań, w których uczestniczyli studenci z Warszawy, Gdańska, Szczecina. Słuchano na nich radiowych audycji zachodnich i kolportowano literaturę nacjonalistyczną³⁷. Sprawę o krypt. „Pająki” zakończono w grudniu 1962 roku, dzięki niej lubelski aparat bezpieczeństwa uzyskał szereg informacji na temat środowiska

³⁶ AIPN Lu 014/788, Notatka informacyjna dotycząca figurantów sprawy agenturalnej na grupę krypt. „Pająki”, 24 XII 1957 r., k. 20; AIPN Lu 014/788, Pismo Wydziału III KWMO ds. BP w Lublinie do Wydziału III Departamentu III MSW, 12 VII 1957 r., k. 7.

³⁷ AIPN Lu 014/788, „Notatka służbowa ewidencji – operacyjnej” dotyczące B. Darwaja Wydziału III Departamentu III MSW, 25 X 1957 r., k. 10.

ukraińskiego w Lublinie³⁸. Inną sprawą związaną z UTSK była sprawa o krypt. „Rybak”, skierowana przeciwko Eliaszkowi Matwijczynie, którego już wcześniej oskarżano o współpracę z UPA. W 1957 roku miał także sprowadzać nielegalną literaturę z Zachodu³⁹. SB interesowało się także zebraniem, na których omawiano kwestię reaktywowania parafii greckokatolickich w województwie, oraz wykorzystywaniem pieczęci UTSK do pisania petycji w tej sprawie do władz państwowych i kościelnych⁴⁰. Kolejne zarzuty dotyczyły sporządzania przez Matwiejczyńę dla Zarządu Głównego UTSK charakterystyk dzieci i młodzieży, które otrzymywały paczki od emigracyjnych organizacji ukraińskich z Zachodu. Według przesłanych przez Wydział III Departamentu III MSW w Warszawie informacji w pierwszej kolejności pomoc uzyskiwały rodziny o poglądach nacjonalistycznych⁴¹. Uwadze SB nie umknęły informacje o konfliktach wewnętrznych UTSK na tle oskarżenia o szerzenie nacjonalizmu. W 1961 roku jeden z działaczy organizacji, J. Ignaciuk, napisał list do ZG UTSK, w którym takie właśnie oskarżenie wysunął pod adresem Matwiejczyny. Z tego powodu ten ostatni wycofał się na pewien czas z działalności w lubelskim zarządzie koła UTSK⁴². Oprócz wspomnianych TW „Piaseckiego” i „Leńskiego” do inwigilacji Matwiejczyny wykorzystywano pozyskanego w 1959 roku TW „Dunajskiego”. W zakresie jego obowiązków znalazły się także osoby związane z UTSK: Stanisław Owsicki, Pamfil Łobaczewski i Mikołaj Dudra⁴³. Wśród wielu innych inwigilowanych osób byli także m.in. Antoni Steć, uważany za przywódcę nielegalnej grupy ukraińskich studentów z Wyższej Szkoły Rolniczej

³⁸ AIPN Lu 014/788, Pismo zastępcy naczelnika wydziału III Departamentu III MSW do Wydziału II Biura „C MSW, 31 XII 1962 r., k. 202.

³⁹ AIPN Lu 07/63 t. 1, Plan operacyjnych przedsięwzięć do sprawy operacyjnej obserwacji krypt. „Rybak”, 25 XI 1961 r., k. 103; AIPN Lu, 07/63 t. 1, Notatka informacyjna naczelnika Wydziału III KWMO ds. SB w Lublinie, 25 II 1958 r., k. 5.

⁴⁰ AIPN Lu 043/93, Notatka służbowa dotycząca stanu pracy operacyjnej po zagadnieniu nacjonalizmu ukraińskiego w Grupie III Wydziału III KWMO ds. SB w Lublinie, 20 IX 1958 r., k. 123; AIPN Lu 014/788, Sprawozdanie z przebiegu sprawy „Pajaki”, 12 V 1959, k. 210.

⁴¹ AIPN Lu 07/63 t. 1, Pismo zastępcy naczelnika Wydziału III Departamentu III MSW do naczelnika Wydziału III KWMO ds. SB w Lublinie, 7 III 1960 r., k. 389.

⁴² AIPN Lu 07/637 t. 1, Notatka służbowa KWMO ds. SB w Lublinie, 5 IX 1961 r., k. 412.

w Lublinie o poglądach nacjonalistycznych. Podczas imprezy noworocznej Steć wraz z kolegami, wśród których znalazł się m. in. członek zarządu koła UTSK w Lublinie Jerzy Czornyj, położyli na stole, jak relacjonował jeden z informatorów, „godło nacjonalistów – trójzub.” Władze lubelskich struktur UTSK chciały ten incydent zatuszować ze względu na obawy przed ewentualną interwencją organów bezpieczeństwa, ale informatorzy, „Piasecki” i „Leński”, będący uczestnikami zabawy, natychmiast donieśli o zaistniałej sytuacji SB, które objęło kontrolą sprawców tego czynu⁴⁴. Dzięki temu bezpieka zwróciła większą uwagę na środowisko młodej inteligencji ukraińskiej związanej z UTSK, tym bardziej że w kwietniu 1959 roku uzyskano informacje z MSW o planowanym w Lublinie zjeździe nacjonalistów. Zjazd miał być zorganizowany pod przykrywką zabawy zorganizowanej przez UTSK. Na polecenie MSW impreza została operacyjnie zabezpieczona, ale nie uzyskano dowodów potwierdzających informację o zjeździe⁴⁵. Na podstawie przedstawionych przez jednego z tajnych informatorów danych SB oceniało, że w Lublinie studiowało w tym czasie około 30 Ukraińców, z czego 10 było zaangażowanych w ukraińskie życie kulturalne⁴⁶. Warto dodać, że materiały przechowywane w zasobie lubelskiego IPN dotyczące środowiska związanego z UTSK świadczą o inwigilacji niemal wszystkich bardziej aktywnych członków organizacji. Działalność operacyjna aparatu bezpieczeństwa nie byłaby możliwa bez zaangażowania tajnych współpracowników. Wśród wielu z nich był m.in. tajny współpracownik (TW) „Mat”, pełniący liczne funkcje w lubelskich strukturach UTSK⁴⁷. SB na tyle ufało

⁴³ AIPN Lu 0017/1189, Raport o zezwolenie na opracowanie kandydata do werbunku Wydziału III KWMO ds. SB w Lublinie, 23 IX 1956 r., k. 4-5.

⁴⁴ AIPN Lu 043/67, Sprawozdanie z pracy Wydziału III KWMO w Lublinie za I kwartał 1960 r., 18 IV 1960 r., k. 8; AIPN Lu 07/63 t. 1, Doniesienie agenturalne informatora ps. „Leński”, 28 I 1959 r., k. 38; AIPN Lu 0017/1428 t. III, Doniesienie agenturalne spisane ze słów informatora ps. „Piasecki”, 14 II 1959 r., k. 73.

⁴⁵ AIPN Lu 07/63 t. 1, Informacje dotyczące UTSK w Lublinie, 25 V 1959 r., k. 242.

⁴⁶ AIPN Lu 019/210, Informacje o młodzieży ukraińskiej informatora ps. „Włodek”, 24 II 1960 r., k. 108.

⁴⁷ AIPN Lu 07/63 t. 3, Ankieta TW „Mat”, 26 III 1962 r., k. 13; AIPN Lu 07/63 t. 3, Postanowienie o rozwiązaniu współpracy z TW „Mat”, 1978 r., b. d. d., k. 51; AIPN Lu 07/63 t. 3, Charakterystyka TW „Mat”, 18 III 1977 r., k. 51.

TW „Mat”, że zleciło mu też opracowanie raportu o sytuacji mniejszości ukraińskiej w Kanadzie. W 1967 roku TW „Mat” pojechał do tego kraju i przedstawił relację, w której uwzględnił m.in. zaangażowanie polityczne emigrantów, w tym liczbę Ukraińców w parlamencie, ukraińskie organizacje oraz kwestie religijne⁴⁸. Podczas następnego wyjazdu do Kanady w 1970 roku TW „Mat” przekazywał SB informacje dotyczące swojego kolegi z gimnazjum i studiów, redaktora miejscowej gazety „Farmer Kanadyjski”, Anatola Kurdylaka oraz koncertu zespołu z ZSRR, przed którym ukraińscy nacjonaści rozdawali antysowieckie ulotki. Dobrym znajomym Kurdylaka, podobnie i TW „Mata”, był także Borys Lewicki, korespondent paryskiej „Kultury”⁴⁹. Zgodnie z zadaniami otrzymywanym od SB TW „Mat” prowadził korespondencję z M. Maruńczukiem, członkiem Ukraińskiej Rady Politycznej w Kanadzie i kolegium redakcyjnego „Ukraiński Samostijnik” wydawanego w Monachium. Podobną korespondencję z przedstawicielami innych emigracyjnych organizacji ukraińskich, całkowicie kontrolowaną przez bezpiekę, zlecono również TW „Konradowi”, TW „Romanowi” i TW „Stanisławowi”⁵⁰. Jednak główne zadania TW „Mata” dotyczyły środowiska ukraińskiego w Lublinie, a w szczególności UTSK. Wiele z dostarczonych przez niego materiałów miało charakter ogólny, przedstawiający zapatrywania polityczne ogółu Ukraińców oraz ich stosunek do kwestii wyznaniowych⁵¹. Informacje dostarczane SB przez TW „Mata” dotyczyły także stosunku członków UTSK do wydarzeń politycznych o zasięgu lokalnym i ogólnopolskim. W 1971 roku zainteresowano się wypowiedziami na temat wyboru nowego I sekretarza KW PZPR w Lublinie Pawła Karpiuka i opiniami na temat zabójstwa Jana Gerharda, autora książki „Łuny w Bieszczadach”⁵².

⁴⁸ AIPN Lu 07/63 t. 2, Doniesienie agenturalne TW „Mat”, 18 XI 1967 r., k. 93-94; AIPN Lu 07/63 t. 2, Doniesienie agenturalne TW „Mat”, 22 XI 1967 r., k. 99.

⁴⁹ AIPN Lu 07/63 t. 2, Doniesienie agenturalne TW „Mat”, 7 VIII 1970 r., k. 132v.

⁵⁰ AIPN Lu 07/63 t. 2, Informacje TW „Mat”, 27 III 1974 r., k. 185; AIPN Lu 07/63 t. 2, Plan działań operacyjnych po zagadnieniu nacjonalizmu ukraińskiego ppor. T. Kołdunka, 15 VI 74 r., k. 37.

⁵¹ AIPN Lu 07/63 t. 2, Doniesienie TW „Mat” dotyczące ukraińskiej mniejszości w Lublinie, 25 I 1965 r., k. 56-60.

⁵² AIPN Lu 07/63 t. 3, Doniesienie TW „Mat”, 25 VIII 1971 r., k. 143-143v.

Szczególnie cennym źródłem do badania działalności UTSK była wspomniana sprawa obiektowa o krypt. „Towarzystwo”, którą SB rozpoczęła w 1971 roku. W działalności operacyjnej wykorzystano dziewięciu TW („Mał”, „Aleksander”, „Jastrzębski”, „Kokoszko”, „Paweł”, „R-O9”, „Korycki”, „Kowalski”, „Konrad”). Dzięki podjętym działaniom operacyjnym 27 osób ze środowiska UTSK objęto różnego rodzaju formami kontroli operacyjnej⁵³. W materiałach sprawy można znaleźć m.in. informacje o mniejszości ukraińskiej w województwie lubelskim, którą oceniano na 15 tys. osób, z tego w samym Lublinie na 2 tys., w większości obojętnie ustosunkowanych do działalności UTSK. Do lubelskiego koła UTSK należało w tym czasie około 120 członków⁵⁴. SB obserwowała zaangażowanie polityczne UTSK przy okazji obchodów świąt państwowych czy celebrowania kolejnych rocznic rocznicy rewolucji październikowej⁵⁵. W związku z brakiem informacji świadczących o zagrożeniu UTSK dla obowiązującego systemu politycznego, w 1976 roku Wydział III KWMO ds. SB podjął decyzję o zakończeniu sprawy obiektowej krypt. „Towarzystwo”⁵⁶.

W archiwum lubelskiego oddziału IPN znajdują się również liczne dokumenty dotyczące drugiego koła UTSK w województwie lubelskim, którego siedzibą była miejscowość Hrebenne.

W działalności operacyjnej aparatu bezpieczeństwa w powojennej Polsce nie mogło zabraknąć inwigilacji Kościołów i związków wyznaniowych. W województwie lubelskim, oprócz Kościoła rzymskokatolickiego w obrębie zainteresowania bezpieki znalazł się również Kościół prawosławny. Wchodził on w skład utworzonej w 1940 roku diecezji

⁵³ AIPN Lu 018/128 t. 1, Wniosek o wszczęcie sprawy obiektowej krypt. „Towarzystwo”, 11 III 1971 r., k. 117; AIPN Lu 018/128 t. 1, Wykaz tajnych współpracowników w sprawie obiektowej krypt. Towarzystwo”, b. d., k. 11; AIPN Lu 018/128 t. 1, Wniosek o zakończenie sprawy obiektowej krypt. „Towarzystwo”, 19 II 1976 r., k. 127.

⁵⁴ AIPN Lu 018/128 t. 1, Charakterystyka lubelskiego koła UTSK oraz sytuacja operacyjno-polityczna wśród ukraińskiej mniejszości narodowej, III 1971 r., b.d.d., k. 8-9; AIPN Lu 018/128 t. 1, Lista członków lubelskiego koła UTSK, b. d., k. 99-22.

⁵⁵ AIPN Lu 018/128 t. 1, Doniesienie agenturalne TW „Aleksander”, 8 III 1972 r., k. 52-52 v; AIPN Lu 018/128 t. 1, Doniesienie agenturalne TW „Aleksander”, 24 X 1971 r., k. 49-51.

⁵⁶ AIPN Lu 018/128 t. 1, Wniosek o zakończeniu sprawy obiektowej krypt. „Towarzystwo”, 19 II 1976 r., k. 127-127v.

chełmsko-podlaskiej⁵⁷. Po wojnie Kościół znalazł się w bardzo trudnym położeniu ze względu na akcję wysiedleńczą ludności ukraińskiej, stanowiącej większość wyznawców prawosławia, do USRR i na Ziemię Odzyskane w ramach akcji „Wisła”. Sytuacja ta zmusiła bp Tymoteusza do pozostawienia w województwie tylko 7 parafii ze 175 istniejących w czasie wojny⁵⁸. Doprowadziło to także do likwidacji diecezji chełmsko-podlaskiej, a jej tereny włączono do diecezji warszawskiej⁵⁹. Z przechowywanych w lubelskim archiwum IPN materiałów wynika, że duchowieństwo i wyznawcy religii prawosławnej znaleźli się na szerszą skalę w zainteresowaniu UB od początku lat pięćdziesiątych ubiegłego wieku. Początkowo skoncentrowano się na obserwacji życia religijnego Ukraińców. W 1950 roku w powiecie hrubieszowskim w prowadzonej sprawie obiektowej o kryptonimie „Mrok” PUBP odnotował poczynania jednej z kobiet, która rozgłaszała wiadomości o rzekomym cudownym odnowieniu obrazu jednego ze świętych. W związku z tym do miejsca tego wydarzenia w Szychowicach zaczęły przybywać tłumy wiernych, co doprowadziło do interwencji funkcjonariuszy UB, którzy aresztowali sprawczynię zaistniałej sytuacji⁶⁰. Inwigilowano księży prawosławnych. Jednym z figurantów sprawy o krypt. „Rasa” był ks. Aleksander Biront, do którego schodzili się mieszkańcy Nosowa w powiecie Biała Podlaska. Podczas takich wizyt nielegalnie słuchano Głosu Ameryki i dyskutowano o sytuacji politycznej w kraju⁶¹. Podobnej kontroli poddano dziekana prawosławnego ks. A. Baranowa, który był jednym z figurantów rozpracowania dotyczącego okupacyjnego Komitetu Ukraińskiego w Lublinie. Według UB ks. Baranow podczas pracy duszpasterskiej w Werbkowicach negatywnie odnosił się do Polaków i wzywał ludność prawosławną do

⁵⁷ J. Szyling, *Kościół chrześcijański w polityce niemieckich władz okupacyjnych w Generalnej Guberni (1939-1945)*, Toruń 1988, s. 90-91.

⁵⁸ Tamże, s. 91; K. Urban, *Z dziejów Kościoła Prawosławnego na Lubelszczyźnie w latach 1944-1947*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Studia Religiologia” 1999, z. 32, s. 166.

⁵⁹ L. Adamczuk, A. Mironowicz, *Kościół prawosławny dawniej i dziś*, Warszawa 1993, s. 69.

⁶⁰ AIPN Lu 032/26, Charakterystyka obiektu „Mrok”, IV 1950 r., b. d. d., k. 38.

współpracy z Niemcami⁶². Dużym wsparciem dla aparatu bezpieczeństwa było pozyskanie informatorów o ps. „Kapitan” i „Borys”, ważnych dostojników Kościoła prawosławnego⁶³.

W obszarze zainteresowań aparatu bezpieczeństwa znalazł się także prawosławny monaster w Jabłecznej. Już wcześniej budził on zainteresowanie aparatu bezpieczeństwa ze względu na jego położenie przy granicy z ZSRR. Z tego powodu mieszkający w nim zakonnicy byli poddani ciągłej obserwacji. W 1958 roku w klasztorze zamieszkiwało, według informacji SB, pięciu duchownych⁶⁴. W 1966 roku założono sprawę operacyjnego sprawdzenia krypt. „Warszawiak” duchownego z Jabłecznej Michała Budziko. Podstawę do podjęcia działań operacyjnych stanowiły materiały uzyskane ze sprawy o krypt. „Rulon”. Budziko miał mieć kontakty z członkiem ukraińskiego emigracyjnego ośrodka OUN Bandery Michałem Typiszem. Wiadomości o tym okazały się jednak nieprawdziwe i w 1967 roku sprawę zakończono⁶⁵. W zainteresowaniu bezpieki znalazł się też w tym czasie ówczesny przeor klasztoru Jan Strak i wspomniany ks. Aleksander Biront, dziekan z Białej Podlaskiej. Obydwaj podejrzewani byli o poglądy nacjonalistyczne⁶⁶. W Lublinie, gdzie obserwacji poddano środowisko związane z prawosławną Cerkwią, efekty pracy

⁶¹ AIPN Lu 043/33, Sprawozdanie z pracy Wydziału III WUBP w Lublinie, 9 VI 1951 r., k. 146; AIPN Lu 043/34, Sprawozdanie Referatu II Wydziału III WUBP w Lublinie za okres od 1 I do 7 II 1952 r., k. 168.

⁶² AIPN Lu 043/33, Sprawozdanie z pracy Wydziału III WUBP w Lublinie, 10 IX 1952 r., k. 176; AIPN Lu 0276/160 t. 3, Notatka służbowa oficera operacyjnego Wydziału III Departamentu III MSW M. Karolaka, 25 I 1958 r., k. 23.

⁶³ AIPN Lu 043/92, Pismo Naczelnika Wydziału III KWMO ds. SB w Lublinie mjr. B. Dudka, 8 X 1958 r., k. 128-129.

⁶⁴ AIPN Lu 048/24, Plan pracy operacyjnej PUBP w Białej Podlaskiej, 1955 r., b.d.d., k. 89-90; AIPN Lu 048/27, Informacje o stanie pracy operacyjnej po zagadnieniu kleru i innych wyznań na terenie powiatu KPMO ds. SB w Białej Podlaskiej, 17 IV 1958 r., k. 171; AIPN Lu, 07/46 t. 3, Pismo KPMO ds. SB w Białej Podlaskiej do KWMO ds. SB w Lublinie, 5 XI 1965 r., k. 19.

⁶⁵ AIPN Lu 00228/1088, Plan wykorzystania TW „Kresowiak”, 16 VIII 1965 r., k. 7v.; AIPN Lu 018/59, Wniosek o złożenie do archiwum sprawy operacyjnego sprawdzenia krypt. „Warszawiak”, 14 XI 1967 r., k. 299-300.

⁶⁶ AIPN Lu 074/5, Plan pracy Referatu SB KPMO w Białej Podlaskiej na 1965 r., 5 I 1965, k. 26; AIPN Lu 00103/50, Pismo KWMO ds. SB w Lublinie do KPMO ds. SB we Włodawie, 3 X 1968 r., k. 72.

operacyjnej SB były stosunkowo niewielkie. Według uzyskanych informacji miejscowa cerkiew przy ulicy Ruskiej była miejscem spotkań osób wierzących i niewierzących, i przez to służyła integracji ukraińskiej mniejszości narodowej⁶⁷. Pod koniec lat pięćdziesiątych aparat bezpieczeństwa poddał inwigilacji także proboszczów z Włodawy (ks. Mikołaj Dejneka) i z Horostyty (ks. Włodzimierz Białomyzy)⁶⁸.

Dużo mniej materiałów w zasobie archiwalnym lubelskiego oddziału IPN dotyczy Kościoła greckokatolickiego, którego nieliczni wyznawcy, którzy uniknęli powojennych wysiedleń lub powrócili po 1947 roku, zamieszkiwali w województwie lubelskim w powiatach hrubieszowskim i tomaszowskim. Po wojnie w granicach Polski pozostała część greckokatolickiej diecezji przemyskiej, do której należała część Lubelszczyzny (dekanat Bełz, Rawa Ruska, Uhnów, Waręż), oraz Administratury Apostolskiej Łemkowszczyzny⁶⁹. Z materiałów IPN wynika, że działania operacyjne SB dotyczyły przede wszystkim wyznawców Kościoła greckokatolickiego zamieszkałych w powiecie tomaszowskim, w okolicach Hrebennego. Kościół ten, w przeciwieństwie do prawosławnego, nie był uznawany przez władze, stąd występowano przeciwko wszelkim próbom legalizacji jego działalności. Działania takie podejmowały osoby duchowne i świeckie, które były poddawane inwigilacji przez aparat bezpieczeństwa. Jednymi z nich byli ks. Mirosław Ripecki i ks. Włodzimierz Hryniuk⁷⁰. Obydwaj księża byli inspiratorami dla grupy osób z lubelskiego UTSK, zaangażowanych w reaktywowanie parafii greckokatolickich w województwie⁷¹. W 1967 roku aparat bezpieczeństwa zi-

⁶⁷ AIPN Lu 07/63 t. 1, Notatka służbowa KWMO ds. SB w Lublinie, 5 IX 1961 r., k. 413; AIPN Lu 0017/279, Plan dla TW ps. „Sergiusz”, 16 I 1961 r., k. 7v; AIPN Lu 0017/279, Notatka uzupełniająca do charakterystyki TW ps. „Sergiusz”, 6 X 1961, k. 8; AIPN Lu 0017/279, Postanowienie o złożeniu teczki personalnej TW „Sergiusz” do archiwum, 26 II 1964 r., k. 9.

⁶⁸ AIPN Lu 08/ 260 t. 4, Informacja dotycząca sytuacji operacyjnej wśród elementów nacjonalistycznych na terenie województwa lubelskiego, 23 III 1959 r., k. 256.

⁶⁹ T. Majkowicz, *Kościół greckokatolicki w PRL*, [w:] *Polska – Ukraina. Tysiąc lat sąsiedztwa. Studia z dziejów chrześcijaństwa na pograniczu etnicznym*, red. S. Stępień, t. I. Przemysł 1990, s. 252.

⁷⁰ AIPN Lu 08/260 t. 4, Notatka służbowa z odbytego spotkania z informatorem ps. „Jastrub” w dniu 14 III 1957 r., 22 III 1957 r., k. 156-157.

⁷¹ AIPN Lu 034/33, Informacja o pracy operacyjnej Referatu SB KPMO w Tomaszowie za rok 1961, 11 I 1962 r., k. 119.

dentyfikował w miejscowości Mosty Małe w powiecie tomaszowskim pięcioosobową grupę, na czele z Michałem Jaśniukiem, która zebrała 80 podpisów okolicznych mieszkańców na rzecz utworzenia parafii greckokatolickiej w Hrebennem. Akcja zakończyła się niepowodzeniem, a greckokatolicy mogli jedynie korzystać z posługi duszpasterskiej księży, którzy przyjeżdżali w okresie świąt z Przemyśla i odprawiali nabożeństwa. Wobec osób zaangażowanych w zbiórkę podpisów założono sprawę o krypt. „Niebezpieczni”⁷². W 1979 roku SB założyła sprawę operacyjnego sprawdzenia o krypt. „Ikonostas”, która dotyczyła osób starających się o utworzenie parafii greckokatolickiej w Hrebennem i zbierających na ten cel fundusze, pochodzące m.in. ze zbiorów wśród emigracji ukraińskiej w USA. Według uzyskanych przez SB informacji księży Stefan Dziubina i Teodor Majkowicz przyjeżdżali z Przemyśla do Hrebennego dwa razy w miesiącu i odprawiali nabożeństwa w obrządku greckokatolickim, w których uczestniczyło około 300 osób, wśród nich byli też Ukraińcy przyjeżdżający z terenu województwa przemyskiego. Ponadto z ustaleń SB opartych na sprawdzeniu metryk chrztu wynikało, że w okolicach Hrebennego zamieszkiwało 600 wyznawców greckokatolicyzmu, chociaż znaczna część się do tego nie przyznawała. W ramach sprawy „Ikonostas” współpracowali z SB tajni współpracownicy⁷³. W 1980 roku przedstawiciele inwigilowanej grupy, Jan Bożyk, Jan Kupiński i Bazyli Pieczynka spotkali się w Warszawie z prymasem Polski ks. kardynałem Stefanem Wyszyńskim, któremu przedstawili swoje zamiary. Dzięki działaniom podjętym przez prymasa Wyszyńskiego uzyskano zgodę na udzielanie w Hrebennem raz w miesiącu ślubów i chrztów w obrządku greckokatolickim. W 1985 roku, ze względu na

⁷² AIPN Lu 09/333, Plan operacyjnych przedsięwzięć do sprawy operacyjnej obserwacji na grupę, 7 II 1962 r., k. 10-10v; AIPN Lu 09/333, Postanowienie o założeniu operacyjnej obserwacji na grupę osób w miejscowości Mosty Małe KPMO ds. SB w Tomaszowie, 11 II 1962 r. k. 5.; AIPN Lu 018/66 t. 1, Pismo KPMO ds. SB w Tomaszowie do Wydziału III KWMO ds. SB w Lublinie, 11 V 1965 r., k. 39.

⁷³ AIPN Lu 0224/374, Informacje dotyczące sos „Ikonostas”, 1979 r., b.d.d., k. 1-4; AIPN Lu 0224/374, Plan operacyjnych przedsięwzięć Wydziału III KWMO ds. SB w Zamościu, 12 X 1979 r., k. 5; AIPN Lu 0224/374, Kwestionariusze ewidencyjne Tekli Proć i Jana Kupińskie-

zakończenie działalności figurantów grupy, SB podjęło decyzję o ostatecznym zakończeniu sprawy⁷⁴.

Przedstawione materiały dotyczące ukraińskiej mniejszości są jedynie pewnym wycinkiem dokumentów znajdujących się w archiwum lubelskiego IPN i nie wyczerpują tematu. Wydaje się, że mogą dostarczyć ważnych informacji do analizy badawczej problematyki związanej z kwestą ukraińską.

Summary

Materials on the Ukrainian minority in the fonds of the Institute of National Remembrance in Lublin

The article entitled "Materials on the Ukrainian minority found in the Lublin archive branch of the Institute of National Remembrance" attempts to present different aspects related to the history of Ukrainian minority in the Lublin region. Firstly, the author draws attention to various types of documentation useful for the discussion of this issue. Secondly, the main authors of files belonging to this archive fonds and used for the following article are mentioned, i.e. mostly public security bodies, the judiciary and institutions dealing with crimes committed against the Polish people during and after the war. The majority of this work has been devoted to specific issues related to the Ukrainian minority in the Lublin region, which have been portrayed by materials from the Institute of National Remembrance in Lublin. In general, efforts have been made to maintain chronological and thematic narrative of the presented events. Initially, the activity of Ukrainian committees during the occupation and the so-called Ukrainian Self-Defense Legion has been described. The information about crimes committed against the Polish population in Volhynia in 1943-1945 and subsequent investigations has absorbed less attention.

In particular, records regarding the Organisation of Ukrainian Nationalists and Ukrainian Insurgent Army have been presented extensively. Owing to the character of documentation stored in the Institute of National Remembrance, during the analysis of particular events, a lot of attention has been given to the operational activity of the security apparatus. It also includes Ukrainian population never involved in hostilities against Polish citizens. Some of them returned after being displaced in 1947 as part of the "Wisła" campaign and

go, 1979 r., b.d.d., k. 13-17; AIPN Lu 0224/374, „Słowny opis zagrożenia (faktu)” Wydziału III KWMO ds. SB w Zamościu, 1980 r., b.d.d., k. 22v.

⁷⁴ AIPN Lu 0224/375, „Słowny opis zagrożenia (faktu)” Wydziału III KWMO ds. SB w Zamościu, 1980 r., b.d.d., b.p.; AIPN Lu 0224/375, „Słowny opis zagrożenia (faktu)” Wydziału III KWMO ds. SB w Zamościu, 1982 r., b.d.d., b.p.; AIPN Lu 0224/375, Wniosek o zakończeniu sprawy operacyjnego sprawdzenia krypt. „Ikonostas”, 19 VIII 1985 r., b.p.

tried to recover their lost property. It led to many antagonistic incidents with Poles, which is clearly illustrated in the preserved documents. Another issue which has been scrupulously discussed is an Ukrainian organisation that operated in Poland, namely the Ukrainian Social and Cultural Association. Finally, the problems of surveillance of the Orthodox clergy and, to a lesser extent, the situation of the Greek Catholics have been brought to attention. This article can provide inspiration for further detailed research into the Ukrainian minority across the Lublin region in 1944-1989.

Słowa kluczowe: *mniejszość, Ukraińcy, komunizm, Polska Rzeczpospolita Ludowa, Ukraińska Powstańcza Armia, UPA*

Keywords: *minority, Ukrainians, communism, Polish People's Republic, Ukrainian Insurgent Army, UPA*